УДК:94(575,2):94(574)
DOI: 10.35254/bhu.2021.54.6

Сапаралиев Дөөлөтбек Бекишович
тарых илиминин кандидаты, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин окутуучусу
E- mail: saparalievd@ mail.ru,
Узакова Айпери Кенешовна –
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин аспиранты
E- mail: uzakovaaiperi5@gmail.com

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН МАМЛЕКЕТИ ЖӨНҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТАР

СВЕДЕНИЕ О ГОСУДАРСТВЕ КЫРГЫЗОВ В ЭПОСЕ «МАНАС»

INFORMATION ABOUT THE KYRGYZ STATE IN THE EPIC «MANAS»

Аннотация: *Илимий макаланын максаты, XX кылымдагы кыргыз элинин улуу манасчысы Сагынбай Орозбак уулунун айтуусундагы "Манас" эпосунда жолуккан маалыматтардын негизинде, кыргыз элинин орто кылымдар мезгилинен бери өз алдынча эгемен мамлекети болгондугун, анын атрибуттары менен символдору аркылуу: мамлекет башчысы - ханын тандап, дайындоо жөрөлгөсү, ага таажы кийгизип ордого (такка) отургузуу аземи сакталып; өкмөтү – мыйзам чыгаруу өнөкөтүн аткарып, бийлик эгедерлери аким, бек, баатыр, кеңешчилеринин (кырк чилтен) өлкөнү коргоо аракеттери; жетекчилердин өздүк мөөрлөрү жана мамлекеттик асаба, туулары жөнүндө баяндама берүү менен аталган эпикалык чыгарманын өзөгүн кыргыз элинин ыйык тилеги – өткөндө ураган мамлекетин кайрадан жаралтып, калыбына келтирип, сактоо экендигин ачыктап айкындоо.*

Түйүндүү сөздөр: *Ак-Асаба, Алтай, Кара Шаар, кыргыз, кызыл туу, Кытай, мөөр, ордо, Чынгыз Айтматов.*

Аннотация: *Целью статьи является, на основе сведений эпоса «Манас» по варианту Сагынбая Орозбакова, показать существование у кыргызов своего независимого средневекового государства со своими атрибутами и символами. Они раскрываются на примере сохранившихся: традиций избрания и назначения хана, церемонии возведения на трон государя, осуществление правительством законотворчества, усилия властьимущих акимов, беков, батыров и советников по защите страны, наличие у них собственных печатей, а также государственных знамен и*

штандартов. Повествования обо всем этом наглядно показывают, что основным стержнем вышеупомянутого эпического произведения было возрождение, восстановление и сохранение разрушенного некогда средневекового государство кыргызов - являвшегося их сокровенной целью.

Ключевые слова: *Ак-Асаба, Алтай, Кара Шаар, кыргыз, красное знамя, Китай, печать, ордо, Чингиз Айтматов.*

Annotation: *Aim of the article is on basis of epic telling Manas of Sagynbai Orozbak uulu's variant to show: existence independent medieval state of Kyrgyz people with its attributes and symbols, revealing tradition election and appointing of king, enthronization, government's legislation, efforts of power holding rulers, heroes, advisers to protect the motherland, presence of stamps, flags, and state standards. Narrative of this clearly shows kernel of this epic telling was revival, reestablishment and preservation of destroyed medieval Kyrgyz state.*

Key words: *Ak asaba, Altai, Kara Shaar, Kyrgyz, Kyzyl Tuu, Kytai, Moor, Ordo, Chingiz Aitmatov.*

Сиздерге сунушталган бул макала кыргыз элинин белгилүү жана даңктуу манасчыларынын бири Сагынбай Орозбак уулунун (1868-1930 жж. өмүр сүргөн) айтуусу боюнча 1978-1980-жылдары басмадан жарыкка чыккан "Манас" эпосунун 4 томдук басылышынын биринчи жана экинчи бөлүктөрүнүн негизинде даярдалды. Белгилүү болгондой бул вариантын 1920-жылдары таланттуу фольклорчу Ибрай Абдрахманов тарабынан манасчыдан жазылып алынган, кийин Кыргызстан Улуттук Илимдер Академиясы аны басмадан чыгарган.

Өткөн XX кылымда, азыркы биздин Кыргыз Республикасынын аймагында, Советтик түзүлүштүн доорунда, СССР курамындагы элдердин тарыхындагы, өзгөчө байыркы мезгилдеги алардын өз мамлекети болгондугу тууралы проблема, эң бир кысымга алынган темалардан болгон. Мунун бирден бир себеби, СССРде коомдук илимдерди изилдеп үйрөнүүдө марксисттик методология үстөмдүк кылып, мамлекет таптык тирешүүдөн жаралып, ал андагы жетекчилердин башкаруучулук куралы катары, коомдун убактылуу институту деп эсептелгендиги болгон. Андыктан, бул суроого ал кезде көп маани берилбей, берилсе да өкүмдүк-буйрукчул көрсөтмөнүн тебелендисинде калган. Анын үстүнө, мурун көчмөндөрдүн алардын катарында кыргыз элинин тарыхын изилдөөдө, евроцентристтик көз караш үстөмдүк кылган. Айтмакчы, биз азыр деле андан арыла албай жатабыз, анткени кыргыздардын жакынкы эле XIX кылымдагы ортосу мезгилдеги мамлекети болгон эмес, «ханы жок – калк, мамлекети жок эл» деген илимий даражалуу тарыхчыларыбыз, арабызда арбын десек жаңылбайбыз. Ал эми көчмөндөрдүн турмушу өзгөчө жол менен өнүккөнүн, белгилүү Россиялык түрколог Лев Николаевич Гумилев дааналап, акыйкаттык менен мындай деп белгилеген: "көчмөн маданиятынын өз алдынча өнүгүү жолуна ээ, ал чет жакадагы жапайы жана дараметсиз эмес"`[1,с.94]. Ошондуктан бул макала жогоруда биз белгилеген маселе - кыргыз мамлекетинин тарыхын дыкат жана айкын изилдешине көмөкчү болот деген үмүттөбүз.

Ушундай ахвалда, кыргыз элинин байыркы мамлекети жөнүндө сөз кылуу коркунучтуу болгон. Буга бир гана мисал келтирели: академик Болот Жунусалиев 1950-1960-жылдары басылып чыккан "Манас" эпосунун жалпыланган вариантынын баш сөзүндө, кээ бир жагдайларга түшүндүрмөлөрдү берип жатып "хан" деген титулдун мааниси даана бийлик башы эмес, эпитет сыяктуу айтылган сөз дегенге мажбур болгон [3, с.38]. Ал эми ошол чабал жандуу мамлекетибиздин мезгилинде, Кыргыз ССРынын декларативдик укуктарын (СССРдин курамынан ар бир Республика бөлүнүп чыгууга укугу бар деген беренени) коомчулукка ачыктоого далалат жасагандыгы үчүн эле, кыргыздын алгачкы юриспруденция боюнча илиминин доктору, профессор Кубанычбек Нурбеков куугунтуктоого кабылганы баарыбызга маалым.

Дүйнөгө даңкы чыккан, улуу кыргыз эл жазуучусу, академик Чыңгыз Айтматов "Манас" эпосунун Сагынбай Орозбак уулунун вариантынын баш сөзү катары берилген "Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу" деген кириш сөзүндө мындай деп баса белгилейт: "Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги идеяны баштан аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы" [1,с.9]. Өзүңүздөр көрүп тургандай, эпостогу эң негизги максаты - бул кыргыз элинин эркиндиги, демек аны камсыз кылуучу - өз эгемен мамлекетин кайрадан калыбына келтирип, өнүктүрүү экендиги шексиз.

"Манас" эпосунун Сагынбай бабабыздын вариантында муну даана байкасак болот. Мисалы: Манас эр жетип Жакып атасын жана анын элин куугунтуктап басынткан калмактарды (батыш монголдор уруулары же башкача айтканда – ойроттор 1635-1758-жылдары өкүм сүргөн, жунгар хандыгынын калкы) бир далайын жок кылып, калганын сабап кубалагандан кийин. Жакып:

"кой балам, биздин абалыбыз кыйын, калмактарга көз карандыбыз", - деп ал-жайды түшүндүрсө, бала ызаланып, өз бабаларынын тегин сурайт. Ошондо Жакып:

"Оо балам, уругун кыргыз - түрк деп,
Өкмөт кылган бабабыз,
Кытайдын журтун сүрүп - деп,
Айрылганбыз эл журттан
Ар кайсыбыз ар жерде,
Аким болуп жүрүп - деп.
Чоң атаң аты Ногой - деп,
Каратып турду Кашкарды,
Кара Шаарга жеткенче,
Хан атаң Ногой башкарды.
Санатын алган Сары-Колду,
Ага самаган душман сап болду,
Ордо кылган Ополду,
Даң-дуң тоонун оюна,
Далай журтун которду.
Соонар көлдү бойлогон,
Балам, бабаң Ногой тушунда,
Согушкандар сойлогон,
Лоп жакасын жердеген
Ойротко намыс бербеген" [5, с. 117].

Ушундай бейкуттукка алдырып кытайдын Эсен канынын чабуулуна туруштук бере албай Багдатты көздөй эл качты. Азыр: "Балам чачылган сенин тууганың" - деп хан Жакып сөзүн аяктайт.

Ошондо Манас тегерегин караса, көзүнө:

"Кызыл байрак көтөргөн, кырк киши чыга калганы (кырк чилтен)" көрүнгөндө, каткырып күлүп сүйүнөт. Андан ары ал алдын-артын караса:

"көз жеткен жердин баарында
көп-көк темир кийинген,
көп аскер курчап туруптур.
Алтындуу таажы башында,
Агала сакал бир – тур,
Аскеринин кашында" [5, с. 119-120].

Буга шерденген Манас жана анын талапташтары, калмактар менен чечкиндүү күрөшкө аттанышып, "Манас, Манас, Манас!" – деп, ураан чакырышып, чабуулга киргенде:

"Ак-Асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк Асаба, кызыл туу,
Көк жанырган улуу чуу," [5, с. 147], башталды – делет.

Манастын хан болушу да өзгөчө кызык, адегенде 84 курдаштары аны Чаркастандын ойунда ууда жүрүшүп, ак тердикке салып Манасты хан көтөрүп алышат [5, с. 241]. Манас дароо өзүнүн максатын айтат. Алтай жана башка жерлерди өзүбүзгө алабыз деп, буйрук берип, мыйзам чыгарат. Каракчы, ууруларды, удуң-жудундардын азабын беремин дейт.

"Ара кокуп арага,
Өкүматы тийиптир,
Өткүр Манас балага" [5, с. 242]
...
«Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзнүчө бу журт көнүкпөйт,
башчысы болбой марыбайт.
Баш аламан жарыбайт,
Ханы болсо кор болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт" [5, с. 264].
"Тегерегиң баары жоо,
Тепсесе душман жан койбойт.
Калкалайм десең жаныңды,
Көтөрүңөр ханыңды!
Хан көтөрбөй болбос - деп,
Каптаса душман койбос – деп,
Хандуу журт болуп калалык,
Калаба кылса каапырлар,
Кайрат кылган бололук.
...
Бели катуу бирөөңдү
Бек көтөрүп коёлук!
Калкка кабар салалык,
Кайраты бар бирөөңдү
Хан көтрүп алалык,
Калкка кабар салалык,
Каапыр келип кол салса,
Каруу - жарак асынып
Каршысына баралык», [5, с. 265] – дейт бай Жакып.

Чогулган эл аны шаңдуу кубаттап үн катышты:

«Көтөрөлүк ханды – деп, -
Хан көтөргөн жанды! – деп,
Алты кулач ак кийиз
Астына алып салышты, -
Агала сакал Жакыпты
Акбалта менен Бердике
Жетелешип алышып,
Көпчүлүк аны сүйрөдү,
«Көтөрбөңдөр мени» - деп,
Көсөл Жакып сүйлөдү.
...
Казак, кыргыз камалап
Калмак, мангул жабылып
Ак кийиздин үстүнө
Бай Жакыпты салганы,
Баласы Манас баатырды
Ак кийиздин үстүнө
Аны дагы биргелеш
Отургузуп алганы,
Көтөрүп көп журт алганы,
Жети кадам басканда
«Болду, балдар болду!» - деп,
Жеткелең Жакып карыя
Жерге түшүп калганы.
Жеке Манас Баланы,
Көтөрүп алып көпчүлүк,
Алиге турган жыйынды
Жети айланып барганы" [5, с. 272].
«Хандуу журт болуп калдык – деп,
Кабылан Манас баланы
Хан көтөрүп салдык!» деп,

Тогуз күндө той тарап,
Үй үйүнө кеткени.
Талапкердин баарысы,
Талабына жеткени" [5, с. 273].

Жаңы хандын атасы Жакып токсон бээни сойдуруп, тогуз күнү той берип ата-бабасынан келе жаткан кызыл тууну көтөрөт, ханга караган элдин санын алуу башталат.

Кээ бир тарыхый маалыматтарда маселен, XV кылымга тийешелүү булакта монголдордун ханын тандап мыйзамдаштыруусу төмөндөгүчө болот дейт: " ак кийизге отургузушуп, аны үч жолу көтөрүшөт. Андан соң аны менен боз үйдү үч жолу айлантышып такка отургузушуп колуна алтын кылыч карматышат. Ал өзүлөрүнүн жөрөлгөсү боюнча ант берет" [7, с. 70]. Кыргыздардын XVI кылымдын башталышында ханы болуп көтөрүлгөн Мухаммед Кыргыз [8, с. 357] жана 1841-жылы хан болуп жарыяланган Ормон Ниязбек уулу [9, с. 27] да ак кийизге отургузулуп хандык бийликке мыйзамдуулукта ээ болгондору белгилүү. Ормонду хан көтөргөндө башына төбөсү кызыл кымкап менен тышталган бөрктүү тебетей кийгизишип, ак кийизге отургузушуп аземге катышкандарды үч ирээт айлантышкан [9, с. 31]. Дагы бир маалыматтарда, казак көчмөндөрдүн аземи боюнча, хан көтөрүүгө катышкандар, ханды көтөргөн кийиздин майда кесиндилерин же болбосо анын үстүндөгү мурунку көйнөгүнүн кесиндилеринен ырымдап ала кетишчү экен [4, с.126-127].

Сагынбай Орозбак уулунун вариантындагы "Манас" эпосунда жогоркулардан тышкары мөөр, туу, асаба, байрак, желек ж.б. мамлекеттүүлүктүн атрибуттары жөнүндө бай маалыматтарды кездештиребиз. Бир жерде: "Катчыга катын жаздырды, кандык мөөрүн бастырды"- деп, мөөр жөнүндө баяндалса [6, с. 78-79], башка бир саптарда кыргыздарда мамлекеттик символ болгон туу атадан-балага, муундан-муунга мурас катары өтүп тургандыгы жөнүндө айтылат:

"Бай Жакыптын кызыл туу,
Байкаганга сөзү бу:
Кыргыздын кыйла тобунан
Алыс жерден калган туу,
Башкы атасы Бабырхан,
Андан калган ушул туу" [6, с. 28].
"Ак асаба, кызыл туу,
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чу" [6, с. 31].

Байыркы кыргыздарда хандык бийликтин болгону төмөнкү саптардан да көрүнүп турат:

"Хан өкүмүн тийгизди,
Хан таажысы ушу деп,
Хан Манастын башына
Жыгалуу бөрктү кийгизди" [6, с. 272].

"Манас" эпосунун текстинде "хан", "баатыр", "бек", "аким", "төрө", "мырза" сыяктуу жолуккан титулдар, жалпы эле түрк-монгол элдерине да таандык экендиги маалым. Ал эми "падыша" деген титулдун жолугушу болсо, кыргыздардын орус калкы менен жамаатташ жашагандыгынын, эпоско тийгизген таасири экени даана көрүнүп турат. Дагы бир ушундай эле "паша" деген титулдун эпосто учурашы, аталган чыгарманын кагазга түшүрүү мезгилиндеги кыргыз элинин ичиндеги мусулманчылыктын жана Мустафа Кемаль Ататүрк жетектеген ошол кезде Түркияда күч алып жаткан жаш түрктөрдүн «Биригүү жана Прогресс» партиясынын идеяларынын Түркстанга анын ичинде Кыргызстанда жайылышынын чагылышы десек жаңылбайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, "Манас" эпосундагы мамлекет жөнүндөгү маалыматтардан көрүнгөндөй, кыргыз элинин мамлекет куруу жөрөлгөсү те тарых тереңинен келүү менен бирге, ал ар тараптан өнүгүп, өскөн толук кандуу эл аралык мамилелердин субъектиси катары өмүр сүргөнүнөн кабар берет. Сагынбай Орозбак уулунун вариантындагы "Манас" эпосунун негизги өзөгү кыргыз элинин ураган мамлекетин кайрадан жаралтып, калыбына келтирип, сактоо экендиги талашсыз, ал эми келечектеги бул багыттагы изилдөөлөр өзгөчө атайын дыкат изилдениши абзел жана мында көп кызыктуу маалыматтар болооруна ишеничтемин.

Адабияттар

1. *Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу //Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Т.1. -Ф.: Кыргызстан, 1978. 295 б.*
2. *Гумилев Л.Н. Древние тюрки.- М., 1973. -203 с.*
3. *Жунусалиев Б. Кириш сөз// Манас. Т.1. -Ф.: Кыргызмамбас, 1958.*
4. *Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. -Спб,1832.Ч.3.*
5. *Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча.Т.1. -Ф.: Кыргызстан, 1978. 295 б.*
6. *Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Т.2.- Ф.: Кыргызстан,1980. 252 б.*
7. *Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. -Алматы: Дайк пресс, 2001. 276 с.*
8. *Кыргыз Республикасынын тарыхы. Жогорку окуу жайлары учун окуу китеп/Жооптуу ред. : А. Какеев. -Б.: Кыргызстан, 2000. 368 с.*
9. *Усенбаев К. Ормон хан. –Б.,1999. 104 б.*

Рецензент: к.и.н., доц. Т.М. Рыскулов